

Eis de regio op: regionale democratie in de energietransitie

*Annajorien Prins & Ruben van de Belt**

De ‘roadmap’ voor de energietransitie van de komende tien jaar wordt in Nederland grotendeels op regionaal niveau uitgedacht. Dertig regio’s zetten elk een regionale energiestrategie (een zogenaamde RES) op papier, die wordt getoetst door het nationaal programma ‘Regionale Energiestrategieën’ en het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). Inmiddels zijn we in de fase beland dat elke regio een conceptversie van de RES oplevert. Maar hoe zit het eigenlijk met de democratische verantwoording van deze plannen? Hoog tijd om de proef op de som te nemen.

Dat doen wij vanuit de verschillende rollen die we in de praktijk van de RES hebben. Annajorien Prins werkt sinds kort als strategisch adviseur bij de provincie Overijssel en Studio Vers Bestuur. Hiervoor werkte ze als beleidsmedewerker bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in het samenwerkingsprogramma ‘Democratie in actie’ en adviseerde ze RES-regio’s over de positionering van volksvertegenwoordigers. Ruben van de Belt is raadslid in Zwolle en voorzitter van de Regionale Werkgroep Raden, Staten en Algemeen Bestuur binnen de RES West-Overijssel. Daarnaast werkt hij als adviseur energietransitie in de jong-talentpool van Twynstra Gudde en is hij in die rol actief betrokken bij meerdere RES’en.

De energietransitie binnen bereik...

Weinig onderwerpen kunnen op zoveel politieke en maatschappelijke belangstelling rekenen als de ruimtelijke inpassing van ‘wind’ en ‘zon’. Lokale kranten en landelijke tijdschriften besteden er meerdere artikelen aan, en niet zonder reden. Iedereen kent de afbeeldingen van raadzaal vol spandoeken en weet hoe hoog de spanning opgelopen is in Drenthe. In het klimaatakkoord is daarom bewust gekozen voor het maken van ruimtelijke plannen voor zon- en windenergie op regionaal niveau: dicht bij de lokale leefwereld van inwoners, maar op een hoger schaalniveau dan de gemeente. Het is immers al vaker gebeurd dat windturbines en zonnevelden gebouwd worden tegen de gemeentegrenzen aan, waar zo min mogelijk eigen inwoners er last van hebben, maar mensen aan de andere kant van de grens des te meer. Door voorbij de grenzen te kijken en samen op te trekken in de energietransitie kan de ruimtelijke kwaliteit van de energietransitie verhoogd worden, krijgt de netbeheerder een duidelijker beeld waar investeringen in de

* Annajorien Prins MSc werkt als strategisch adviseur bij de provincie Overijssel en Studio Vers Bestuur. Ruben van de Belt LL.M MSc MA is raadslid in Zwolle en voorzitter van de Regionale Werkgroep Raden, Staten en Algemeen Bestuur binnen de RES West-Overijssel. Daarnaast werkt hij als adviseur energietransitie in de jong-talentpool van Twynstra Gudde.

regio nodig zijn, en kunnen eventuele schaalvoordelen behaald worden. Een mooie manier om de energietransitie binnen het bereik van de samenleving te organiseren, toch?

... met een aantal democratische haken en ogen

Toch worden er vanuit verschillende hoeken waarschuwingskreten geuit, want hoe democratisch zijn deze RES'en? Hebben raadsleden (en provinciale statenleden en waterschapsbestuurders) wel invloed op de strategische planvorming? En hoe zit het dan met inwoners, energiecoöperaties, wijk- en streekverenigingen, woningcorporaties et cetera? Een blik op recente columns over de RES'en levert de volgende top drie aan risico's op:

1. Gebrek aan invloed van volksvertegenwoordigers

'Gemeenteraden, provinciale staten en het algemeen bestuur van het waterschap [hebben] volgens bestaande voorstellen weinig tot geen rechtstreekse invloed op de uitkomsten van het RES proces', aldus Marcel Boogers (Boogers, 2019, 5). De RES wordt vastgesteld door alle raadsleden, provinciale statenleden en waterschapsbestuurders in de desbetreffende RES-regio, maar hebben hiermee een rol die tot nog toe veel wegheeft van een 'veredelde stempelpost', merkt Marije van den Berg op (2020). In een andere publicatie noemt ze, samen met Thijs de la Court en Thijs van Mierlo, het besluitvormingsproces een 'tochtgat in het Huis van Thorbecke' (2019). Ook Boudewijn Steur, programmamanager versterking democratie en bestuur bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, onderkent dit: 'Het risico bestaat (...) dat gemeenteraden en provinciale staten pas aan het einde van de rit echt wakker worden. Op het moment dat alle andere partijen hun input hebben geleverd bij de regionale energiestrategieën en de raden en staten alleen nog kunnen tekenen bij het kruisje' (2019).

2. Inwoners zijn ook niet direct betrokken bij de planvorming

De moeite die volksvertegenwoordigers ervaren in het aanhaken op het RES-proces wordt gedeeld door inwoners. Marije van den Berg (2020) ziet hierin het risico 'dat de lokale volksvertegenwoordiging akkoord geeft, terwijl de participatie van bewoners onvoldoende was. Die krijgen we als een boemerang terug bij de uitvoering, wanneer blijkt dat expertise onbenut is, zeggenschap ontbrak, medeverantwoordelijkheid (dus) niet aanwezig is en bewoners niet komen opdagen bij het duurzaamheidsloket, de subsidie nog niet aanvragen, de portemonnee niet trekken en wachten tot de transitie verplicht is. Van samen uitvoeren komt niet veel.' Het is binnen het regionale proces een groot vraagstuk of inwoners op dit moment betrokken moeten worden (aangezien de strategie nog erg abstract is) en zo ja, of dit dan lokaal of regionaal moet gebeuren. In de tussentijd tikt de tijd weg en werkt de deadline van 1 maart 2021 verlamdend...

3. *Het 'regionale denken' komt door lokale vraagstukken niet tot bloei*

Met ten slotte het meest wrange risico van deze regionale aanpak, namelijk de mogelijkheid dat de bovenlokale afweging en ruimtelijke inpassing niet plaatsvinden. Aangezien het uiteindelijke besluit over de RES niet op regionaal niveau, maar in de verschillende democratische organen plaatsvindt, zal er volgens Boogers (2019) 'bij de zoektocht naar een geschikte locatie voor windmolens (...) meer worden gelet op wat gemeenten hierover in hun collegeprogramma hebben afgesproken en zal er minder aandacht zijn voor wat voor de regio als geheel de beste keuze is'. Kortom, de regionale aanpak kan zijn doel voorbijschieten, uit vrees voor wat volksvertegenwoordigers en de bredere samenleving van de plannen vinden zodra die bekend worden.

Van risico's naar praktijk

Veel van deze columns zijn geschreven toen de RES'en nog niet gestart waren of pas de eerste stappen hadden gezet. Op het moment dat wij dit artikel schrijven wordt in veel regio's, ondanks de hindernissen die het coronavirus opwerpt, de laatste hand aan de concept-RES gelegd die in de raden, staten en waterschapsvergadering besproken moet worden, om vervolgens te worden opgestuurd naar het nationaal programma RES voor een beoordeling.

Als jonge professionals die in verschillende rollen bij een aantal RES'en betrokken zijn, hebben wij de proef op de som genomen en gekeken of en hoe de drie genoemde risico's zich voordoen in de praktijk. Omdat we daarnaast ook betrokken zijn bij manieren om die risico's te mitigeren, delen we ook daar enkele observaties.

Gebrek aan invloed van volksvertegenwoordigers

Voor veel volksvertegenwoordigers begon de RES met het bespreken en/of vaststellen van de startnotitie, al hebben niet alle regio's die opgesteld. Het startschot voor de regionale samenwerking stond vol in de politieke aandacht, en ook kranten wijdde er artikelen aan. Dit was hét moment voor volksvertegenwoordigers om een aantal kaders mee te geven aan het regionale proces, wat zeker in een aantal regio's is gebeurd.¹ Daarna bleef het in veel regio's echter lang stil: de bestuurders en ambtenaren renden van overleg naar overleg, waarover volksvertegenwoordigers zelden iets hoorden. Een hevig gepolitiseerd onderwerp als de ruimtelijke inpassing van wind- en zonne-energie is voor gekozen volksvertegenwoordigers een spannend onderwerp, waarbij de wens om betrokken te blijven en op de hoogte gehouden te worden zeer expliciet leeft. Bij het uitblijven van tussentijdse updates wordt de basis gelegd voor een gebrek aan invloed van raden, staten en waterschapsbestuurders: als je informatiepositie zodanig zwakker is, is het lastig om invloed uit te oefenen.

Dat volksvertegenwoordigers niet elke scenariostudie die binnen de RES besproken wordt te zien krijgen, spreekt voor zich. In andere dossiers, bijvoorbeeld het opstellen van een omgevingsvisie, gebeurt dat ook niet. Maar toegang

tot informatie is voor volksvertegenwoordigers wel van belang om zelf te kunnen sturen op het democratisch proces, in het eigen democratisch orgaan, maar zeker ook in de regio. En daar hebben we het risico van te weinig invloed voor volksvertegenwoordigers te pakken in de praktijk: wil je daadwerkelijk invloed uitoefenen op het proces van de RES, dan moet je je blik richten op het regionale niveau en contact leggen met volksvertegenwoordigers buiten je eigen bestuursorgaan. Datgeen wat er in je eigen bestuursorgaan gebeurt (bijvoorbeeld moties), heeft maar beperkte invloed op het afstemcircuit in de regio. Treed je echter gezamenlijk op met andere volksvertegenwoordigers in de regio, dan kun je daadwerkelijk een kaderstellende en controlerende macht voor bestuurders zijn.²

Maar hoe ziet dat eruit?

In RES-regio West-Overijssel zien wij een hoopvol initiatief van de grond komen: een regionale werkgroep van raadsleden, statenleden en waterschapsbestuurders, met een afvaardiging per democratisch bestuursorgaan.³ De leden van de werkgroep hebben de verantwoordelijkheid in handen om regionale bijeenkomsten te organiseren, hebben rechtstreeks contact met de RES-stuurgroep ter versterking van de informatiepositie van volksvertegenwoordigers in de regio, stemmen de diverse overlegagenda's op elkaar af zodat besluitvorming gelijktijdig verloopt en – last but not least – geven de stuurgroep advies over het democratische besluitvormingsproces over de RES. Zo schreef de werkgroep recent een advies over de wijze waarop bestuurders de wensen en bedenkingen van volksvertegenwoordigers dienen te behandelen. Dit advies is overgenomen in de concept-RES, waarmee volksvertegenwoordigers van deze regio (tot nu toe) de enigen zijn in Nederland die zelf tekst hebben aangeleverd voor de RES. Dergelijke apolitieke processturing geeft volksvertegenwoordigers concrete invloed op de manier waarop het RES-bod tot stand komt, zodat de inhoudelijke, politieke debatten vervolgens in het eigen bestuursorgaan gevoerd kunnen worden.

Terug naar het 'eigen' bestuursorgaan

In de eigen raden, staten en waterschapsvergaderingen kan het echter zijn dat volksvertegenwoordigers alsnog weinig invloed op de inhoud kunnen uitoefenen. Voor raadsleden betreft dit eigenlijk een bredere observatie die verder gaat dan de energietransitie. Geerten Boogaard, hoogleraar op de Thorbeckeleerstoel, zegt daarover: 'Dan kan het gebeuren dat je je als raadslid door de wethouder het bos in laat sturen: "U gaat hier niet over. We hebben in de kadernota vastgesteld dat dit de bedoeling is" (...) De hoeveelheid rollen van de raad is toegenomen, en raadsleden zijn allemaal getraind in het dualistische idee dat ze ook in de gaten moeten houden waar ze niet over gaan' (Van den Dikkenberg, 2020). In de energietransitie komt dit nadrukkelijk naar voren. Juist omdat het zo'n omvangrijk en belangrijk onderwerp is geworden, hebben de energiewoordvoerders per fractie het vaak erg druk. Allerlei beleidsstukken liggen voor: over het verduurzamen van wijken, over energiebesparing bij bedrijven, over bodemenergie et cetera. Vaak

worden er allerlei deelbesluiten genomen die van betekenis zijn voor de RES. Soms wordt dat expliciet gemaakt, maar vaak ook niet. Hierdoor komt het voor dat als een raadslid een punt uit de RES ter sprake wil brengen, hij of zij van de wethouder te horen krijgt dat daar in een ander dossier al over gesproken is en dat daar nu niet op teruggekomen kan worden. Van raadsleden mogen we verwachten dat ze de samenhang overzien en de implicaties van besluiten bestuderen, maar juist voor een politiek gevoelig én de laatste jaren enorm uitgedijd onderwerp lopen we daar in de praktijk steeds vaker tegen grenzen op.

In de provinciale staten zitten statenleden met een ander dilemma in de maag. Vanwege de provinciale verantwoordelijkheid voor ruimtelijke kwaliteit hebben statenleden er belang bij dat betrokkenheid van de samenleving bij de RES goed wordt georganiseerd. Als inwoners (of raadsleden) immers tegen bepaalde zoekgebieden zijn, kunnen plannen die qua ruimtegebruik 'de optimale opties' zijn gemakkelijk van tafel verdwijnen. Maar veel statenleden menen dat het niet aan de provincie is om lokale participatie te organiseren. Dus wordt er veelal gekozen voor een afwachtende houding richting het RES-proces. Soms wordt dit omschreven als het 'proactief op je handen zitten, zodat partners hun deel van het proces kunnen oppakken en zodoende mede-eigenaarschap ontwikkelen'. Maar zou het in deze fase niet logischer zijn als statenleden, juist vanwege hun belang, nu een faciliterende rol oppakken richting gemeenteraadsleden? Bijvoorbeeld door opdracht te geven aan hun gedeputeerden om ondersteuning (financiële of capaciteitsondersteuning) aan te bieden bij lokale participatieprocessen. Want we zien dat het afwachten nu niet het gewenste participatieresultaat oplevert (zie hieronder). Daarnaast is het pakken van een faciliterende rol op dit moment comfortabeler dan de rol die statenleden moeten innemen als het RES-proces op den duur ontspoot: de provincie heeft immers in elke RES een 'escalatie'-rol gekregen. Deze rol test de gelijkwaardige positie van de bestuurslagen in dit proces enorm. Genoeg redenen voor statenleden om hierover een keer het gesprek aan te gaan in de regio, al dan niet langs partijlijnen.

Inwoners zijn ook niet direct betrokken bij de planvorming

Wat voor volksvertegenwoordigers geldt, dat geldt in de RES-praktijk voor inwoners des te meer. Zeker de fase richting de concept-RES speelde zich met name af binnen stadskantoren en gemeentehuizen. Participatie van inwoners was lastig, ook omdat – zo werd gezegd – het lastig is voor inwoners om iets over de regionale schaal te zeggen. Tegelijkertijd ligt er straks wel een stapel concept-RES'en in Den Haag vol met kaartjes van zoekgebieden. Daar moet het gaan gebeuren, terwijl de meeste mensen (een uitzondering daargelaten) in die gebieden nog nauwelijks betrokken zijn. Laat staan de overige inwoners van een gemeente. Andersom zien we het trouwens ook: bewonersinitiatieven of energiecoöperaties met plannen in een gebied, maar die op de kaartjes van de RES niet te zien zijn. Kortom, in praktijk zien wij dit risico bewaarheid worden.

In bijeenkomsten en bijdragen in het debat hameren volksvertegenwoordigers vaak op het belang van goede participatie. Een snelle inventarisatie van de

besluitvorming over startnotities in een aantal RES'en laat zien dat ruim de helft van de aangenomen moties betrekking heeft op participatie. Het is duidelijk waar de zorgen en de aandachtspunten liggen. Verschillende RES'en zijn van plan om op weg naar de RES 1.0 energiecoöperaties en wijkverenigingen te betrekken bij het opstellen van een participatiestrategie per zoekgebied. Andere regio's richten een werkgroep participatie op, waar vertegenwoordigers van burgerinitiatieven aan kunnen sluiten. Maar er zijn ook RES'en waar energiecoöperaties moeten knokken om mee te mogen denken, terwijl zij de drijvende kracht moeten zijn om 50 procent van die windturbines en zonnenvelden in lokaal eigendom te krijgen. Dit werpt de vraag op of er niet meerdere vliegen met één klap geslagen kunnen worden door juist bij het vormgeven van de participatie zowel volksvertegenwoordigers als 'het volk' zelf te betrekken.

Maar hoe ziet dat eruit?

Op verschillende plekken worden er al ontmoetingskansen georganiseerd voor inwoners en volksvertegenwoordigers, waarmee aan beide groepen de ruimte wordt geboden om (gezamenlijk) deel te nemen aan de RES. Denk bijvoorbeeld aan de energietop voor inwoners, bedrijven en raadsleden van de gemeente Kampen en de regionale bijeenkomsten binnen de RES Drechtsteden, waar volksvertegenwoordigers, inwoners, bedrijven en georganiseerde stakeholders met elkaar in gesprek konden over energiescenario's (Energietop Kampen; Consultatiebijeenkomsten, 2020). De RES krijgt daarmee een schat aan kennis van een gebied, de inwoners en energiecoöperaties kunnen mede-eigenaar worden van het proces – wat een cruciale voorbereidende stap is richting het mede-eigenaar worden van wat er uiteindelijk gebouwd gaat worden – en volksvertegenwoordigers krijgen waardevolle informatie en een positief beeld van betrokken inwoners die zelf aan het roer staan.

In de gemeente Wijk bij Duurstede, waar het beleid voor zonnenvelden via een open proces is opgesteld, zien we ook een mooi voorbeeld van samenspel tussen inwoners en volksvertegenwoordigers (Burgerpanel, 2020). Dat zag er als volgt uit: een burgerpanel, samengesteld door loting met een evenredige verdeling over de drie kernen in het betreffende gebied, heeft de raad geadviseerd over het te voeren energiebeleid. Dit advies is vervolgens door de raad overgenomen en vormt daarmee het kader waarbinnen voorstellen voor concrete projecten ingediend kunnen worden bij de gemeente. Wij stellen ons voor dat je aan dit proces nog kan toevoegen dat inwoners kunnen stemmen op de ingediende plannen van initiatiefnemers, zodat het democratisch medezeggenschap van inwoners met betrekking tot de definitieve keuze voor een bepaald project zo groot mogelijk wordt.⁴ Als je het 'open planproces' van Wijk bij Duurstede kopieert naar het RES-proces, zien wij de volgende manieren om dat te doen: burgerpanels kunnen een rol spelen in het opstellen van de (lokale) voorwaarden waaronder bepaalde energietechnieken ruimtelijk ingepast kunnen worden (fase naar RES 1.0). Zodra RES 1.0 af is, kunnen initiatiefnemers verzocht worden plannen in te dienen om de RES-ambities te realiseren, waarvoor een burgerpanel de beoordelingscriteria

kan ontwikkelen. Ook zou een burgerpanel met een advies per projectvoorstel kunnen komen. Dit alles in samenspel met volksvertegenwoordigers uiteraard. Waarbij we nog niets hebben gezegd over de uiteindelijke uitvoering van de projecten: uiteraard zien wij hierin ook een rol weggelegd voor inwoners via energiecoöperaties, omgevingsfondsen et cetera. Maar dit zou wat ons betreft duidelijk moeten worden aan de hand van de keuzes van volksvertegenwoordigers.

Het 'regionale denken' komt door lokale vraagstukken niet tot bloei

Wie wel eens op een regionale bijeenkomst voor volksvertegenwoordigers is geweest, of dat nou georganiseerd was door een politieke partij of door de griffies uit de regio, heeft mogelijk wel eens een gesprek opgevangen dat ongeveer zo begon: 'Jij bent raadslid daar en daar toch? Zeg, even voor de goede orde: *jullie* windturbines komen niet in onze weilanden te staan. Dan weet je dat even.' Toegegeven, we claimen niet dat elk gesprek zo begint, maar wij hebben er wel getuige van mogen zijn. Zulke uitwisselingen onderstrepen het belang van regionale samenwerking, maar laten ook meteen zien waar de grote uitdaging ligt. Want uiteindelijk is het raadslid verkozen door inwoners van zijn gemeente, en niet door die van de regio. En, zoals Boogers al waarschuwde, zien wij dat bestuurders zich in dezelfde dynamiek begeven en vaak teruggrijpen op de coalitieprogramma's om verzekerd te zijn van draagvlak in het eigen bestuursorgaan. Deze verleiding zal in zekere zin altijd blijven bestaan in een regionaal proces. Toch blijkt in de praktijk dat een regionale werkgroep met volksvertegenwoordigers, maar ook bredere bijeenkomsten voor raden, staten en leden van het algemeen bestuur, dat er iets van een 'regionaal gevoel' kan ontstaan. Het is vaak ook een kwestie van elkaar leren kennen, met elkaar in gesprek gaan om tot beter begrip te komen, en de verdieping van standpunt naar belang te maken. Bijeenkomsten en werkgroepen kunnen dan als 'tussenruimte' die uitwisseling faciliteren. Hiermee kan een eerste stap worden gezet naar een regionale afweging. Maar als we teruggaan naar de bovenstaande uitspraak over windturbines, zien we ook dat het hier goedbeschouwd helemaal niet gaat over gemeenten en regionale afweging. De zorg die hier wordt geuit, slaat niet op de omgang met elkaar of 'wie waarover gaat', maar op hoe er gezamenlijk met een bepaald gebied wordt omgegaan. Zoals we eerder al zeiden wordt er in de RES gewerkt met zoekgebieden. Dat zijn vlekken op de kaart, gebaseerd op landschapstypen en ruimtelijke criteria, die kansrijk zijn. Ze beperken zich zelden tot één gemeente, vaak omdat ze langs infrastructuur zoals wegen, sporen of kanalen liggen, of omdat een bepaald landschapstype dat geschikt is voor windenergie zich uitstrekt over verschillende gemeenten. Hoe het ook zij, deze gebieden zijn de concrete landingsplaatsen voor wind- en zonne-energie. Daar wordt het spannend en krijgen algemene uitspraken uit de RES een akelig concrete uitwerking, zonder dat je al op het kavelniveau beland bent. De meerwaarde van bovenlokale afstemming wordt duidelijk en invoelbaar bij elk zoekgebied dat op een kaart belandt. Helderheid over hoe er gezamenlijk wordt omgegaan met deze zoekgebieden is in het regionale proces van groot belang.

Hoe doe je dat in praktijk?

Misschien is de energietransitie te politiek beladen om een echt regionaal proces op touw te zetten, maar laat de kans tot bovenlokale afstemming op gebiedsniveau je niet ontglippen. Met de zoekgebieden die meerdere gemeentegrenzen doorkruisen ontstaat de kans om als het ware een mini-RES te vormen: buurgemeenten die echt wat te bespreken hebben, én door goed af te stemmen in ruimtelijke kwaliteit en in het participatieproces met elkaar echt iets te winnen hebben. Dat gesprek moet ambtelijk en bestuurlijk gevoerd worden, maar in de juiste vorm ook door volksvertegenwoordigers. Zodat ook zij hun gedachten kunnen delen, om zo eveneens eigenaar te worden van zowel het proces als de samenwerking. Dan hebben ze niet alleen de optie om een reactieve houding aan te nemen en iets te blokkeren, maar krijgen ze ook de nadrukkelijke mogelijkheid hun rol creatief en constructief in te vullen en zo er echt voor te gaan staan.

Conclusie

Er zijn dus nog genoeg mogelijkheden om de democratische haken en ogen van de RES te pareren! Wij hopen met deze reflecties de verschillende betrokkenen bij RES'en verder op weg te hebben geholpen bij het creëren van een regionale democratie. Want één ding is duidelijk: deze regionale planvorming vergt flexibiliteit en de bereidheid van volksvertegenwoordigers, griffiers, ambtenaren, bestuurders en inwoners om een grotendeels nieuw democratisch samenspel te realiseren op een niveau waar niemand echt bekend mee is. Maar op dit niveau kan ook juist de verbondenheid ontstaan die het mogelijk maakt om, als je het hartgrondig met elkaar oneens bent, alsnog met elkaar op te gaan.

Noten

- 1 Zo gaf bijvoorbeeld de gemeenteraad van Utrecht (motie 295, raadsvergadering van 3 oktober 2019) aan het college de opdracht mee om te streven naar minimaal 50 procent lokaal (coöperatief) eigenaarschap van projecten voor duurzame opwekking van elektriciteit en dit uitgangspunt uit te werken in de concept-RES.
- 2 Hierbij moet wel de kanttekening gemaakt worden dat het organiseren van (regionale) tegenmacht minder voor de hand ligt voor volksvertegenwoordigers in waterschapsbesturen vanwege het monistische bestuursmodel waarin zij opereren. Dit maakt het gezamenlijk optrekken in de regio (al dan niet langs politieke lijnen) nog een dimensie complexer.
- 3 Dankzij ondersteuning van Democratie in Actie is deze regionale werkgroep tot stand gekomen en wordt de werkgroep gefaciliteerd door een eigen ambtelijk secretaris.
- 4 Voor zover wij weten maakt dit geen onderdeel uit van de aanpak van Wijk bij Duurstede. Dit is slechts een aanvullende tip.

Literatuur

- Berg, M. van den (2020). *Verantwoordelijkheid en zeggenschap democratisch goed delen*. <https://publiekdenken.nl/partners/kennisprogramma-duurzaamdoor/essay-verantwoordelijkheid-en-zeggenschap-democratisch-goed-delen/>, geraadpleegd op 3 april 2020.
- Berg, M. van den, Mierlo, T. van, & Court, T. de la (2019). *RES is tochtgat in huis van Thorbecke*. www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/opinie/ingezonden/res-is-tochtgat-in-huis-van-thorbecke.11646924.lynkx, geraadpleegd op 3 april 2020.
- Boogers, M. (2019). *Energie en democratie: hoe democratische invloed op Regionale Energie Strategieën en andere complexe besluitvormingsprocessen kan worden versterkt*. Essay in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Burgerpanel Wijk bij Duurstede (2020). *Gemeenteraad vraagt advies aan Burgerpanel over zonnevelden*. <https://zonneveldenwijkbijduurstede.nl/nieuws/advies-burgerpanel-zonnevelden-opgenomen-in-concept-beleid/>, geraadpleegd op 3 april 2020.
- Consultatiebijeenkomsten 6 en 8 februari 2020 RES Drechtsteden. www.drechtstedenenergie.nl/downloads/eerste-inzichten-res-drechtsteden.pdf, geraadpleegd op 3 april 2020.
- Dikkenberg, R. van den (2020). Thorbeckehoogleraar Geerten Boogaard: Ombudspolitiek heeft geen vieze geur. <https://vng.nl/artikelen/thorbeckehoogleraar-geerten-boogaard-ombudspolitiek-heeft-geen-vieze-geur>, geraadpleegd op 3 april 2020.
- Energietop Kampen. <https://www.kampen.nl/praat-mee-over-energie>, geraadpleegd op 3 april 2020.
- Steur, B. (2019). *Volksvertegenwoordigers zijn aan zet bij de RES*. www.lokale-democratie.nl/columns/column-boudewijn-steur-volksvertegenwoordigers-zijn-aan-zet-bij-de-res, geraadpleegd op 3 april 2020.